

پیش طرح و مثنی برداری سیاه‌قلم‌کار عصر قاجار

(اثری از میرزا علی قلی خوئی در مجموعه کریم‌زاده تبریزی)

علی بوذری*

در دنیای سنتی هنر، همیشه آثار تمام‌شده، فاخر و بی‌نقص لایق نگه‌داری و حفاظت بوده‌اند و پیش‌طرح‌ها و آنچه هنرمند را به نتیجه نهایی می‌رساند بی‌ارزش و بی‌اهمیت تلقی می‌شده است. کمبود کاغذ هنرمندان را به استفاده چندین باره از کاغذهای پیش‌طرح مجبور می‌کرد و کاغذی که در این راه بی‌مصرف شده بود، به شرط سلامت، در کارهای دیگری، از جمله صحافی و جلدسازی، به‌کار می‌رفت. از طرف دیگر چون غالباً این تک‌برگ‌ها، برخلاف تصاویر تمام‌شده درون کتاب، پوششی مانند صفحات کتاب و جلد نداشته‌اند بیشتر در معرض نابودی قرار می‌گرفته‌اند. با این حال، پیش‌طرح‌های سابقاً کم‌اهمیت اکنون جزو مدارک مهم پژوهشگران تاریخ هنر به‌شمار می‌آید، زیرا کم‌وبیش شیوه و مراحل کار را، از ایده خام اولیه تا اثر نهایی و دنیای ذهنی هنرمند، در خود پنهان دارد.

در حالی که چند پیش‌طرح معدود و چند نگاره ناکامل مربوط به نسخه‌های خطی تا حدی شیوه کار نگارگران را در نسخه‌های خطی نشان می‌دهد، پیش‌طرح مشخصی از تصاویر چاپ سنگی در دست نیست. این یادداشت به بررسی تنها پیش‌طرح شناسایی شده می‌پردازد که در مجموعه محمدعلی کریم‌زاده تبریزی در لندن نگاهداری می‌شود.^{۱*} این پیش‌طرح رقم یکی از برجسته‌ترین هنرمندان سیاه‌قلم‌کار ایرانی، یعنی میرزا علی قلی خوئی، را در خود دارد. براساس آخرین پژوهش‌ها، ۳۲ کتاب با رقم این هنرمند، مربوط به سال‌های ۱۲۶۲ تا ۱۲۷۲ق / ۱۸۴۵ تا ۱۸۵۵م شناسایی شده است. اولریخ مارزولف (Ulrich Marzolph) براساس ویژگی‌های شناسایی شده در این آثار، ۱۶ کتاب چاپ سنگی دیگر را نیز به وی نسبت داده است.^۲

این پیش‌طرح در چند مرحله بر کاغذی نخودی‌رنگ ترسیم شده است. در مرحله نخست، کلیات طرح با مداد یا مرکب سرخ‌رنگ کشیده شده، سپس طرح اصلی دقیق‌تر به رنگ مشکی بر روی آن نقش شده است. این تصویر صحنه جنگ دو اسب‌سوار را در پیش‌زمینه و شماری از سواران مسلح به نیزه، تیر و کمان و شمشیر را در پس‌زمینه نشان می‌دهد. پیکره مجروحان و کشتگان جنگ نیز در زیر پای اسبان افتاده است.

علاوه بر طرح مذکور، پیش‌طرح دیگری نیز در این برگ وجود دارد. با نگاه دقیق‌تر می‌توان سوراخ‌های ریزی را در کاغذ مشاهده کرد. در واقع این کاغذ برای طرح دیگری نیز به‌کار رفته و سوراخ‌ها در نتیجه مثنی برداری^{۳*} روی کاغذ ایجاد شده است. با حذف طرح اصلی، طرحی پدیدار می‌شود^{۳*} که دو نفر را نشسته بر تخت و خدمتکاری را با ظرفی در دست نشان می‌دهد.

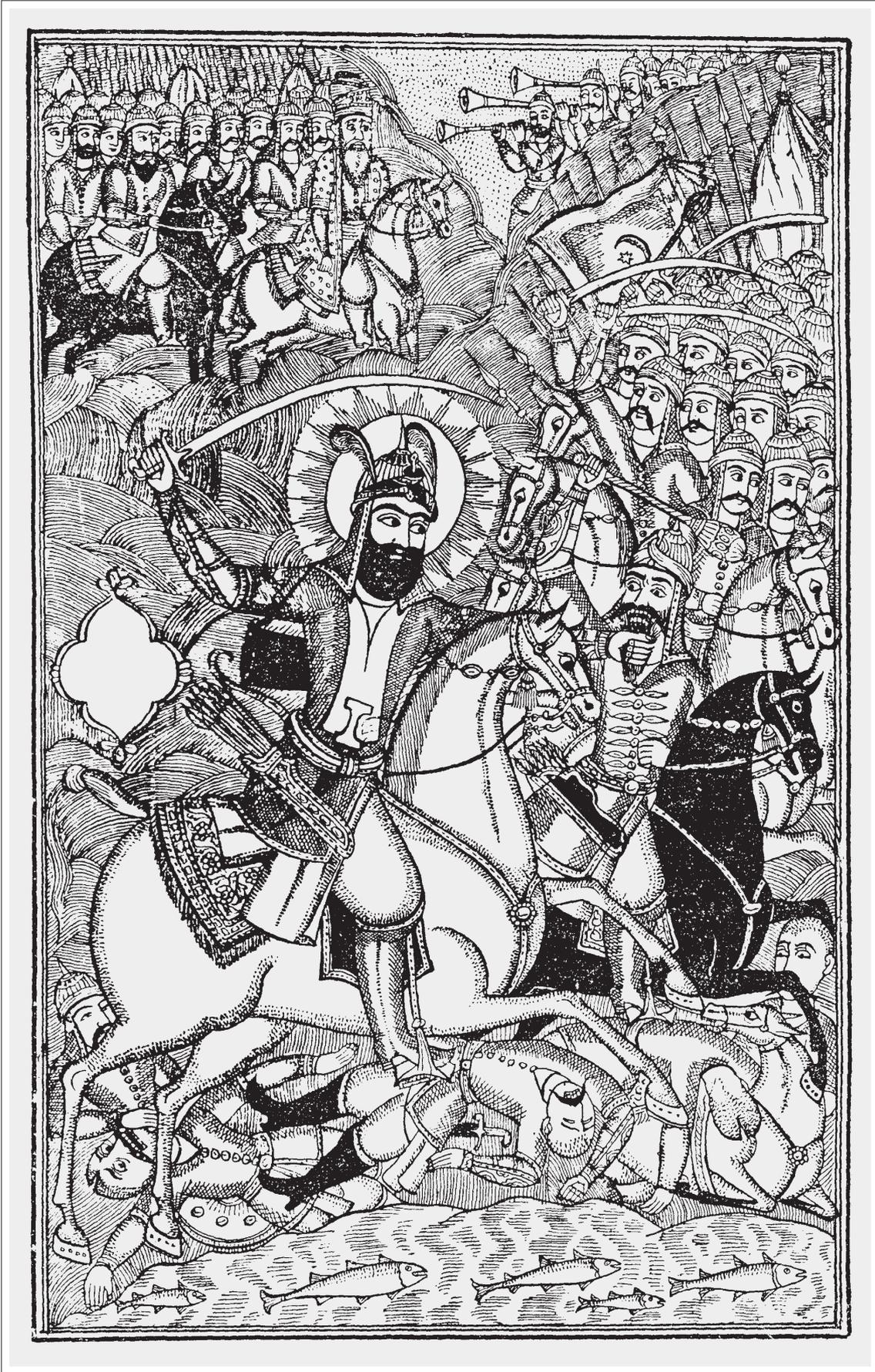
* کارشناس ارشد تصویرسازی.

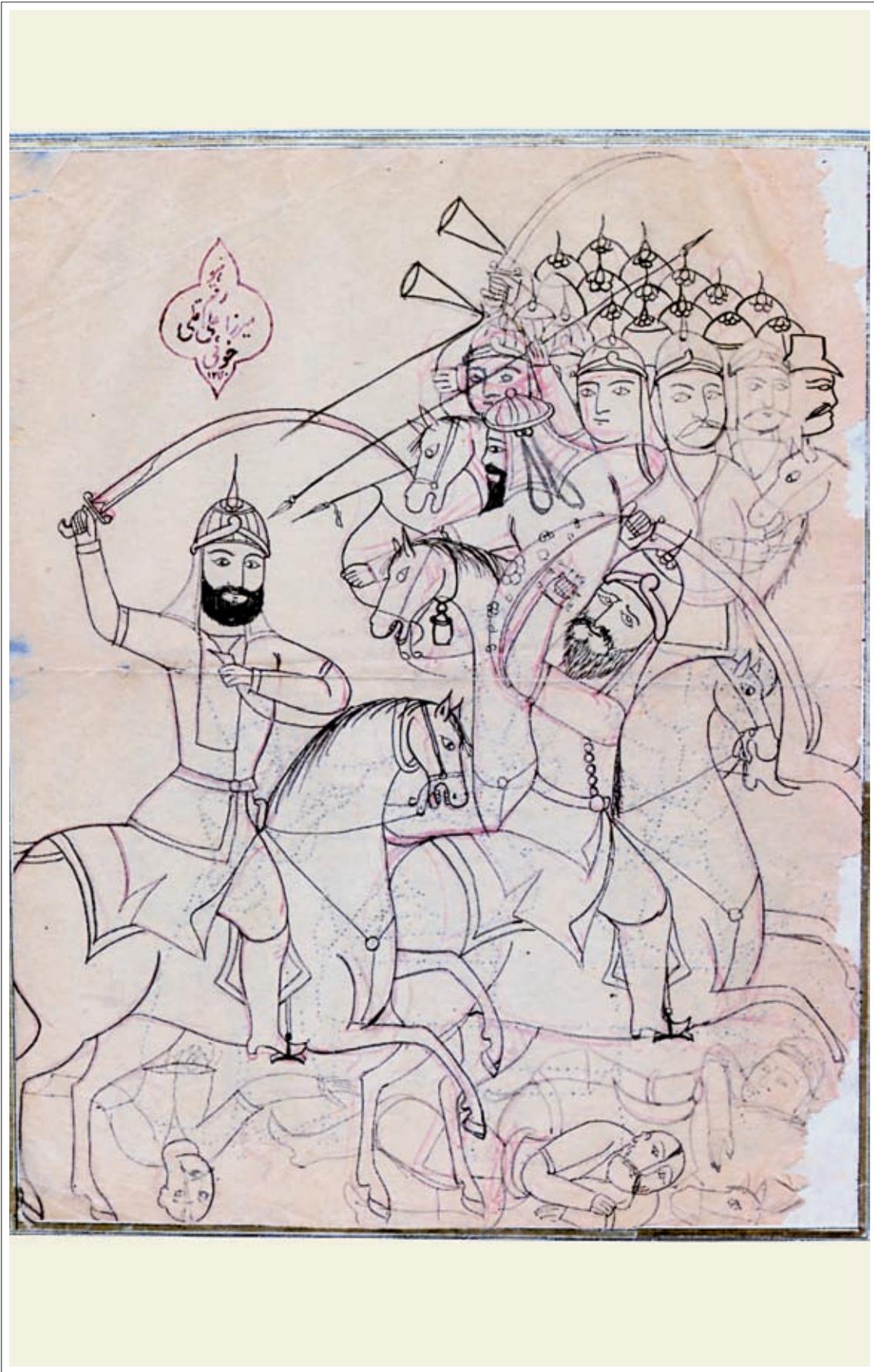
۱ محمدعلی کریم‌زاده تبریزی، یادواره شهر خوی. لندن: مؤلف، ۲۰۰۲؛ تصویر ص ۲۵۶.

۲ برای اطلاع بیشتر از آثار میرزا علی قلی خوئی، نک:

Marzolph, Ulrich. "Mirza 'Ali Qoli Khu'i, Master of Lithograph Illustration" *Annali (Istituto Orientale di Napoli)* 57, 1-2 (1997) 183-202 + Plates I-XV; idem, *Narrative Illustration in Persian Lithographed Books*. Leiden; Boston; Koln; Brill, 2001.

۳ برای منتقل نمودن پیش‌طرح به کاغذ اصلی، هنرمند ابتدا خطوط اصلی پیش‌طرح را با سوزن به فواصل منظم سوراخ می‌کند. سپس کاغذ پیش‌طرح را بر کاغذ اصلی قرار داده و کیسه‌ای نخی را که با خاک زغال انباشته شده روی کاغذ سوزن‌زده می‌کشد. بدین ترتیب، طرح از طریق اثر خاک زغال بر روی کاغذ منتقل می‌شود.

ت ۲: پیش طرح میرزا علی قلی خونی (از مجموعه محمدعلی کریم‌زاده تبریزی - لندن، برگرفته از کتاب یادواره شهر خوی).

شیوه طراحی، ترکیب بندی، نوع پوشش شخصیت‌ها و غیره نشان می‌دهد که طرح اصلی مربوط به کتابی مذهبی است. در میان کتاب‌های رقم‌دار میرزا علی قلی خوئی، از سال ۱۲۷۰ق به بعد، شش کتاب با موضوع مذهبی وجود دارد: طوفان البكاء (۱۲۷۰ق/۱۸۵۳م)، طاقدیس (۱۲۷۱ق/۱۸۵۴م)، طوفان البكاء (۱۲۷۱ق/۱۸۵۴م) (۲ نسخه)، طوفان البكاء (۱۲۷۲ق/۱۸۵۵م) (۲ نسخه). دو کتاب دیگر نیز در میان کتاب‌های مذهبی منسوب به او در همین دوره زمانی وجود دارد: ریاض‌المحبین (۱۲۷۰ق/۱۸۵۳م) و جامع‌المجازات (۱۲۷۱ق/۱۸۵۴م). دو کتاب طوفان البكاء رقم‌دار بدون تاریخ را نیز می‌توان به این مجموعه افزود.^۴

بررسی تصاویر کتاب‌های مذکور نشان می‌دهد که نزدیک‌ترین تصویر به پیش طرح مورد بحث، تصویر «محاربه سیدالشهدا با یزید ابطحی» از کتاب طوفان البكاء است. گرچه تصاویر این داستان در چاپ‌های مختلف طوفان البكاء شباهت‌های زیادی به هم دارد، ولی به نظر می‌رسد نزدیک‌ترین تصویر به این پیش طرح مربوط به کتاب طوفان البكاء سال ۱۲۷۲ق ۵ باشد.*

در این تصویر نوع طراحی پیکره سیدالشهدا^(ع)، طراحی و موقعیت اسب‌ها، پوشش هر یک از آنها و ترکیب بندی کلی تصویر بسیار شبیه به پیش طرح یاد شده است، ولی تفاوت‌هایی نیز میان آن دو وجود دارد. در مورد تفاوت‌های پیش طرح با تصویر منسوب به آن می‌توان دو احتمال را در نظر گرفت: نخست آنکه پیش طرح هرگز برای مثنی برداری استفاده نشده و هنرمند طرح را در زمان اجرا تغییراتی داده و یا پیش طرح مجددی برای تصویر آماده کرده است؛ دوم آنکه پیش طرح مربوط به تصویر چاپ شناسایی نشده‌ای از طوفان البكاء باشد.

ت ۳: مثنی برداری سوزنی، اثر میرزا علی قلی خوئی.

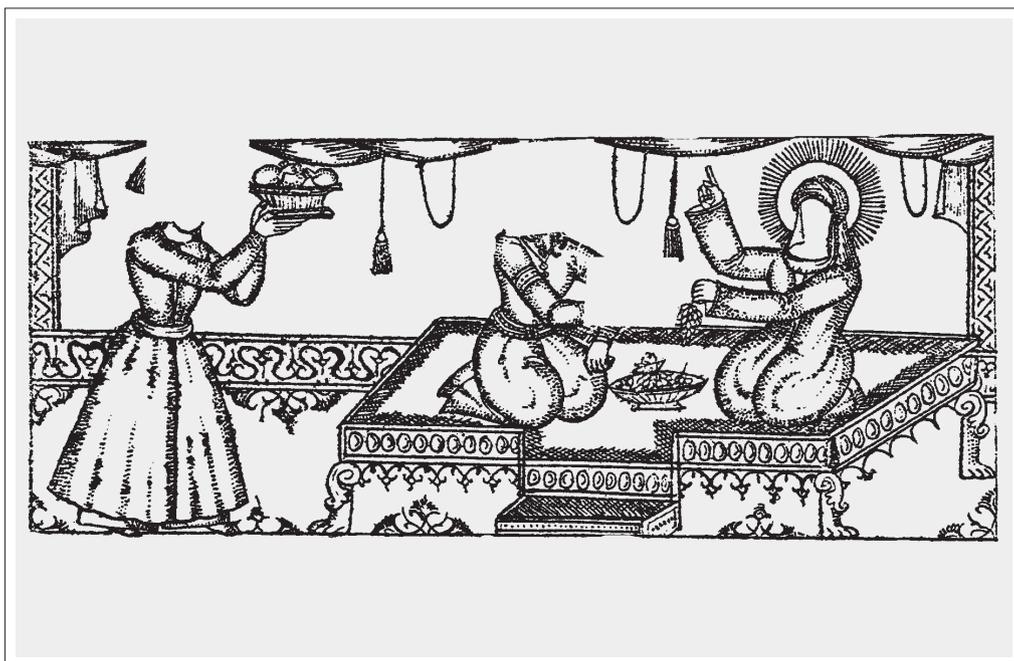
۴ نگارنده برای اطمینان بیشتر، تصاویر کتاب‌های پیش از این دوره را نیز بررسی کرده است.

۵ ۱۲۷۲ق/۱۸۵۵م. ابعاد کاغذ: ۳۴/۵ × ۲۱/۵ م؛ ابعاد نوشتار: ۲۸/۵ × ۱۶/۵ م، ۳۷ سطر، کاتب محمدرضا بن عبدالغفار خوانساری، ۲۲ تصویر.

شاهد دیگری که نشان می‌دهد این پیش طرح مربوط به کتاب طوفان البكاء است، پیش طرح مثنی برداری شده برگ مذکور است، زیرا این پیش طرح مثنی برداری شده نیز مربوط به تصویر «مسموم کردن امام رضا به دست مأمون» از کتاب طوفان البكاء* چاپ ۱۲۷۱ق^۶ و یا طوفان البكاء بدون تاریخ^۷* است.

ت ۴: صفحه مسموم کردن امام رضا (ع). طوفان البكاء، ۱۲۷۱ق، اثر میرزا علی قلی خوئی.

ت ۵: صفحه مسموم کردن امام رضا (ع). طوفان البكاء، بی تا، اثر میرزا علی قلی خوئی.

^۶ ۱۲۷۱ق/۱۸۵۴م. ابعاد کاغذ: ۲۶ × ۱۵ س، ۳۵ سطر، کاتب محمد بن محمدنقی خوانساری، ۲۸ تصویر. تصویرگر میرزا علی قلی خوئی.

^۷ بی تا، ابعاد کاغذ: ۲۴/۵ × ۱۷ س، م، ابعاد نوشتار: ۲۱ × ۱۱/۵، ۳۱ سطر، ۱۸ تصویر. تصویرگر میرزا علی قلی خوئی.

مارزلف در مقاله خود ۵۰ رقم متفاوت از میرزا علی قلی را معرفی می‌کند. این رقم‌ها با تفاوت‌های کم و زیاد در نوع خط، ترکیب‌بندی کلمات، عبارت و نوع تزئینات، در تصاویر کتاب‌های مختلف وجود دارند. بر این اساس، رقم پیش‌طرح* مشابه رقم‌های دو تصویر طوفان البكاء* ۱۲۶۹ق^۸ است.^۹ این پیش‌طرح نه تنها شیوه کار یکی از مهم‌ترین سیاه‌قلم‌کاران چاپ سنگی را نشان می‌دهد، بلکه تفاوت‌های آن با تصویر اصلی بر محدودیت و سختی کار با مرکب غلیظ چاپ دلالت دارد که می‌تواند دستمایه‌ای برای پژوهش در باب چگونگی چاپ سنگی باشد.

ت ۸

ت ۷

ت ۶

^۸ ۱۲۶۹ق/ ۱۸۵۲م. ابعاد نوشتار: ۲۶ × ۱۶ سم، ۳۶ سطر، ۱۱ تصویر تمام صفحه. تصویرگر میرزا علی قلی خونی.
^۹ برای تدوین این یادداشت از مجموعه تصاویر دیجیتالی کتاب‌های چاپ سنگی ایران از مجموعه اولریخ مارزلف (گوئینگن) استفاده شده است.

Sketching and Copying in the Niello-prints of the Qājār Period

Ali BOUZARI
(Tehran)

This paper studies the only known sketch of a niello for lithograph production that is signed by the prominent Iranian niello-worker, *Mīrzā ʿAliqolī* of Khoy. The sketch seems to have been created in several stages on buff paper. Its outline is first drawn in red pencil or red ink, on top of which the main design is drawn in black ink, using a fine hair-brush.

The sheet also contains traces of another sketch, which must have been copied by pricking, and remains noticeable in the perforations that it has left in the paper.

The investigation of other signed niello-prints by *Mīrzā ʿAliqolī* shows that the piece closest to this sketch in his published works is the scene of "the Fight between Emām Ḥossein with the Army of the Infidels," from the *Ṭūfān al-Bokāʾ* (published in 1271 A.H./1855 A.D.).

The trace of the second sketch on the paper appears to be related to the scene of "Ma'mūn's Poisoning of Emām Reḏā," from either the 1271 A.H./1854 A.D. edition of *Ṭūfān al-Bokāʾ*, or from an undated edition of it.

ʿAliqolī of Khoy's signatures in these two sketches resemble his signatures in the niello-prints of the 1269 A.H./1853 A.D. edition of *Ṭūfān al-Bokāʾ*.